

OLGA SETTARI

HYMNOLOGICKÁ BĀDĀNĪ VLADIMĪRA HELFERTA

Hymnologická problematika se stala centrem Helfertova vědeckého zájmu v letech 1942–1944, v dobách okupace a druhé světové války, kdy Vladimír Helfert v ústraní a v přestávkách mezi svým vězněním promýšlel rozsáhlý projekt výzkumu českého jednohlasu, který by zahrnoval zhruba dvousetletou etapu jeho vývoje. Prostudováním pramenných materiálů hymnologické povahy, které jsou dnes součástí vědecké pozůstalosti Vladimíra Helferta, jsme zjistili, že Helfert v té době pracoval na výzkumu jednohlasého písňového materiálu české provenience z doby husitské, reformační a poreformační. Helfertovo směřování k hymnologickým otázkám za druhé světové války se zdá být na první pohled překvapivé, není však náhodné a vyrůstá naopak z jeho předchozího snažení uchopit českou hudbu minulosti v celé její šíři a dobrat se celistvého pohledu na vývoj naší národní kultury. Vladimír Helfert si byl dobře vědom významu české duchovní písně pro rozvoj naší hudební tradice, a proto pomýšlel na monumentální edici, která by byla kritickým vydáním českého jednohlasu od nejstarších památek až asi do r. 1750. Tuto edici nazývá ve svých poznámkách *Thesaurus cantionis ecclesiarum bohemicarum* a zamýšlel ji jako edici nadkonfesijní, v níž by přihlédl k vývoji textové i melodické složky jednotlivých písní a k jejich postupné proměně v dalších vydávaných sbírkách. Svůj *Thesaurus* koncipoval Helfert v době, kdy hymnologie jako samostatná vědecká disciplína v českém terénu dosud nezdомácněla a kdy mohl těžit pouze z prací Zdeňka Nejedlého a Dobroslava Orla. Další věznění a konečně smrt na prahu naší svobody a národní samostatnosti mu zabránily v uskutečnění těchto plánů a nepodařilo se mu rovněž publikovat nic z toho, na čem v letech 1942–1944 pracoval.

Pramenné materiály, které se nám z tohoto období zachovaly, představují přípravné práce k budoucímu *Thesauru*. Jsou to však většinou jen úvahy, náčrty a nedokončené edice dvou kancionálů (Amsterodamského kancionálu vydaného v r. 1659 Janem Ámosem Komenským a Jistebnického rukopisného kancionálu z r. 1420). Z těchto materiálů poznáváme, že Helfertův výzkum směřuje od poměrně pozdního kancionálového pramene, kancionálu Komenského, zpět přes dříve vydané zpěvníky až k nejstaršímu prameni — Jistebnickému kancionálu. Pro ediční přípravu těchto dvou památek, které měly vyjít v rámci plánovaného Helfertova *Thesauru* jako

první a měly reprezentovat krajní mezníky vývoje českého jednohlasého repertoáru, počítal Vladimír Helfert se spoluprací literárního vědce a hymnologa Antonína Škarky. Bohužel se edice Komenského tisku ani Jistebnického kancionálu neuskutečnily.

Nedokončená edice Amsterodamského kancionálu Komenského tak, jak nám ji Helfert zanechal, je svědectvím o formování jeho metody. Tento kancionál byl prvním tiskem, na kterém vůbec Helfert pracoval, a jak sám uvádí, jeho katalogizaci považoval za první krok na cestě ke zpřístupnění českého jednohlasu. Helfertovy poznámky ke Komenského kancionálu dokazují, že pomýšlel na prostudování celého údobí českobratrského jednohlasého zpěvu, aby mohl posoudit přínos Komenského kancionálu z hlediska původnosti písní a jejich frekvence v dřívějších tiscích. K tomu provedl srovnání Komenského kancionálu se všemi hlavními tisky předchozích redakcí, zároveň si průběžně pořizoval rejstřík textových a melodických incipitů, melodický katalog a další excerpta a bibliografii, jejichž rozsah pokrývá prakticky celé období českého literárního a hudebního baroka. Zvláště cenná, i když nehotová, je bibliografie českých rukopisných a tištěných kancionálů časově zhruba od rukopisu Vyšebrodského až do konce 18. století. Všechny uvedené materiály svědčí o velkém přehledu a znalosti literatury a Helfert je postupně shromažďoval, třídil a doplňoval v souvislosti s tím, jak pokračovala jeho práce na hymnologickém projektu Thesauru. V kritické edici Komenského kancionálu spatřoval Helfert metodologické východisko ke svým dalším hymnologickým pracem. Ne náhodou jej tedy práce na Komenském podnítila i k formování systému melodického katalogu, který zachycoval nápěvy písní z Komenského, později i z dalších zpěvníků. Helfertův melodický katalog, i když není zpracován do důsledku, znamená v české hymnologické literatuře první pokus o katalogizaci melodického materiálu českého jednohlasu. Jako východisko pro klasifikaci použil Helfert tónický trojzvuk a jeho modifikace tak, jak je uplatňoval již ve svých dřívějších pracích, např. v katalogu Míčovy melodiky ve spise *Hudba na jaroměřickém zámku* z r. 1929 a v melodickém rejstříku k *Moravským písním milostným* vydaným Pavlem Vášou a Leošem Janáčkem v r. 1936. Prostudování systému melodického katalogu z Helfertovy vědecké pozůstalosti nás vede k přesvědčení, že zmíněný tónický trojzvuk s jeho modifikacemi nelze spolehlivě uplatnit při klasifikaci melodického materiálu zcela odlišné povahy, jakým je jednohlasý duchovní zpěv. Helfert si toho byl vědom, protože jeho rukopisné záznamy svědčí o tom, že katalog neustále přepracovával, takže jej nemůžeme považovat za definitivní tvar.

Materiálově nejbohatší oddíl z Helfertovy hymnologické pozůstalosti tvoří opisy a transkripce písní z pěti kancionálů (z uvedeného již Komenského kancionálu a Jistebnického rukopisu, k nimž přistupuje kancionál Šamotulský, Závorkův a Kunvaldský). Celkem je to asi 3100 textů a 1900 nápěvů chronologicky dokumentujících vývojovou linii českého jednohlasu od jeho počátků v Jistebnickém kancionálu až k vyvrcholení bratrské písně nové produkce v kancionálu Komenského. Z těchto pěti kancionálů zpracoval Vladimír Helfert nejpodrobněji Jistebnický rukopis, kde kromě návrhu edice textů a nápěvů vypracoval i rozsáhlou stať o notaci a zásadách přepisu. Dokazuje to, že Helfert si byl vědom kulturně politického vý-

znamu Jistebnického kancionálu jako nejcennějšího pramene pro poznání písňové tvorby z období husitského revolučního hnutí i jeho významu pro další rozvoj české hudební tradice vůbec. Po Zdeňku Nejedlém to byl právě Helfert, kdo se soustavně zabýval Jistebnickým kancionálem. Tento rukopis byl také posledním pramenem, na němž Vladimír Helfert před svým opětovným zatčením za okupace pracoval, a pokus o jeho kritickou edici můžeme považovat za vyvrcholení Helfertova hymnologického bádání. Pro omezený rozsah referátu zde nemohu podat vyčerpávající charakteristiku edičního projektu Jistebnického kancionálu navrženého Helfertem. Dovolte mi zmínit se alespoň stručně o Helfertově způsobu rytmickomelodické a melodické interpretace nápěvů v prepisech. Již v transkripčních písni z Komenského kancionálu se Helfert řídil požadavkem, aby si vzájemně odpovídala metrická struktura textu a nápěvu. V ediční přípravě Jistebnického rukopisu se tento požadavek ještě prohloubil a při transkripčních písni prokázal Helfert ve srovnání s transkripceři z Komenského také více zkušeností. Na druhé straně však byl postaven před mnohem těžší úkol. Zatímco Komenského kancionál je řešen jednodušeji a notován výlučně bílou mensurální notací, Jistebnický kancionál obsahuje v zásadě dvě různé skupiny nápěvů notačně vyjádřené chorální a mensurální notací. Navíc, zvláště v oblasti mensurální notace, se vyskytují notační mezitypy a anachronismy, které Helfertovi značně ztěžovaly práci při prepisech. V oblasti rytmicko metrické interpretace nápěvů provedl Helfert v Jistebnickém kancionále nejvíce změn ve srovnání s notací originálu, v oblasti melodiky jde spíše o opravy drobných chyb, klíčů a posuvek. V řadě případů čerpal Helfert při řešení transkripce nápěvů Jistebnického kancionálu podněty i z Dějin husitského zpěvu Zdeňka Nejedlého, jehož transkripce podrobně studoval. Na druhé straně však srovnání transkripce Vladimíra Helferta s transkripceři Zdeňka Nejedlého publikovanými v jeho Dějinách husitského zpěvu dokazuje, že zejména v otázkách rytmicko metrické interpretace nápěvů se přístupy obou badatelů někdy značně liší. Uveďme např. otázku prepisu mensurovaných dvojhlasých nápěvů, které Nejedlý chápe podle principu diskantu a uvádí do souladu oba kontrapunktující hlasy bez zřetele k veršovým a jiným celkům, zatímco pro Helferta je základním východiskem pro transkripce požadavek souladu závěru veršů v písni s těžkými dobami taktovými. V souvislosti s tím řeší podobně Helfert i otázku předtaktí v mensurovaných nápěvech odlišně od Nejedlého. Své názory na prepisy písni z Jistebnického kancionálu sumarizuje Helfert ve své rukopisné stati s názvem „Notace v Jistebnickém kancionále. Zásady prepisu“. Tato stať, pojednávající o notačních principech naší nejstarší kancionálové památky a řešící i obecně problémy notace v českém terénu, je svým způsobem v historii české literatury o notaci zjevem ojedinělým. Její obsah si zaslouží bližší pozornosti, kterou na tomto místě celé stati nemůžeme věnovat a vrátíme se k ní proto při jiné příležitosti. Uveďme však alespoň provokující závěr Helfertův, kdy soudí, že podle způsobu notace by Jistebnický kancionál, psaný systémem notační soustavy francouzské ars nova, patřil do druhé poloviny 14. století!

Hodnotíme-li Helfertovu transkripční metodu, jak ji použil ve svých prepisech písni z Jistebnického a částečně i Komenského kancionálu, považujeme v ní za přínosné to, že složka hudební a textová je naprosto

rovnoprávná. Text a jeho metrická struktura je Helfertovi východiskem pro správný výklad nápěvu po stránce hudební a tato skutečnost spolu se zřetelem ke správné české hudební deklamaci tvoří progresivní složku Helfertova systému, která nepozbývá významu ani dnes. Přístup Vladimíra Helferta k transkripci Jistebnického kancionálu zároveň dokazuje, že způsoby přepisu kancionálových melodií mohou být různé, často zcela odlišné, a jsou do jisté míry ovlivňovány jak subjektivním přístupem badatele, kritérii, která si vytvořil, tak i dobou interpretací praxí. Je ovšem věcí diskuse, zda by měly být edice kancionálů řešeny jako komplexy transkripcí, nebo zda by nebylo vhodnější kombinovat různé způsoby (transnotace, faksimile, kritický přepis, novodobý přepis schopný praktické nástrojové či pěvecké realizace apod.), což by bylo v souladu se současnými snahami hymnologie o dynamickou reflexi všech dosavadních přístupů k problémům přepisu.

I Helfert by dnes jistě promýšlel svou transkripční metodu jinak a dospěl by pravděpodobně k jiným výsledkům, než jaké nám zanechal ve svém hymnologickém torzu. Záslouhou Helfertovou však zůstává, že se pokusil o kritický přístup k českému zpěvu z doby husitské a reformační a navrženým edičním projektem Jistebnického kancionálu dokázal, že si byl vědom kulturně politického významu Jistebnického kancionálu.

Neuskutečněným projektem Thesauru české písně chtěl Vladimír Helfert položit skutečně vědecký základ pro další kritické zpracování českého jednohlasu, který považoval za jedno z významných období naší hudební historie a k němuž se chtěl i v budoucnu vedle svých dalších prací vrátit.

Dovolte mi závěrem citovat Helfertova slova z prosince roku 1942, která se týkají jeho práce na Thesauru a která nám dokreslují profil Helferta — hymnologa i Helferta — člověka: *„Nebudu-li moci z jakékoliv příčiny pokračovat v této práci, prosím toho, jenž se jí ujme, aby na ní dále pracoval s toutéž láskou, to znamená pro mne s toutéž svědomitostí a přitom odpovědností k velkému duchovnímu odkazu naší slavné kulturní minulosti, s jakou já jsem na tom pracoval ve Stupčicích na tvrdé půdě Tábořské, kdy jsem se cítil blíže duchu české písně a české tvůrčí myšlenky. Přál bych si, aby kritická edice Komenského kancionálu a zvláště Thesauru patřily k chloubě české hudební vědy a tím i k chloubě vědecké kultury české.“*

DIE HYMNOLOGISCHEN FORSCHUNGEN VLADIMÍR HELFERTS

Die Autorin des Referats befaßt sich mit der Würdigung der hymnologischen Handschriften aus Vladimír Helferts wissenschaftlichem Nachlaß, die noch nicht veröffentlicht wurden. Am wertvollsten sind die unbeendeten Editionsarbeiten zu zwei wichtigen Gesangbüchern — der Handschrift von Jistebnice aus dem Jahre 1420 und dem gedruckten Gesangbuch der Böhmisches Brüder aus dem Jahr 1659, das Jan Amos Komenský in Amsterdam erscheinen ließ. Diese beiden Gesangbücher hielt Helfert für Eckpfeiler in der Geschichte des tschechischen geistlichen Lieds und sah in ihrer Bearbeitung und Herausgabe die Voraussetzung weiterer Forschungen auf dem Gebiet des tschechischen einstimmigen Gesangs. Die Autorin hat Komenskýs Gesangbuch zum Druck vorbereitet und bearbeitet derzeit Helferts Material zum Gesangbuch Jistebnice.